

Мандебура Олесь

НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І МОВНЕ ПИТАННЯ (на основі подій 1905 року)

1905 рік лишився в пам'яті України не лише масовими страйками січня–березня, посиленням селянського і робітничого руху, діяльністю РСДРП – її III з'їздом, пожвавленням національного руху тощо. Про це можна прочитати в будь-якій книжці, будь-якому підручнику з історії України XX ст. Мабуть, жодне століття у світовій історії не зазнало стількох перекручень, вигадок, фальсифікацій, як минуле, і особливо – в радянській історичній науці. Але було і багато подій та фактів, значних і не дуже, які просто замовчувались, ігнорувалися, залишаючись відомими неширокому колу фахівців. Зокрема, йдеться про активну позицію науковців щодо відміни сумнозвісного таємного Емського акта 1876 р. та додатків до нього 1881 р., викладену в кількох документах та підтриману Імператорською Академією Наук (далі – ІАН) у Санкт-Петербурзі.

У шкільних та інститутських підручниках, у різноманітних “Історіях УРСР” про ці документи і позицію вчених важко відшукати бодай якусь згадку. Виняток становить хіба що академічний двотомник “Історія Української РСР” 1967 року видання (згадаймо – це був період діяльності “партійного націоналіста” (за висловом Юрія Шаповала) Петра Шелеста). У ньому досить скупко зазначено: “Українська буржуазія випрошувала у царського уряду скасування Емського акта 1876 р., що забороняв викладання українською мовою у школі, та дозволу на видання газет і літератури українською мовою”¹. І все. І одразу по тому – про бажання цієї самої буржуазії добитися автономії України в межах буржуазної конституційної Росії, що фактично звучить як звинувачення. За наведеними словами важко уявити, про що йшлося. А відбувалися ось які події.

Ще в останній декаді XIX ст. розпочалися подання до російського уряду різного роду записок і рекомендацій щодо зняття заборон з українського друкованого слова. На початок XX ст. ці подання набули масового характеру: від земств (скажімо, херсонського та чернігівського), українських учених та культурних діячів (зокрема, О.Кониського, В.Леонтовича), товариств грамотності, поліцейських чиновників, окремих чиновників управління цензури тощо. Цей пункт був присутнім у резолюціях хліборобського з'їзду (1901 р., Москва), з'їзду кустарів (1902 р., Полтава) тощо. Яскраво виражений протестний характер мав XII Археологічний з'їзд (1902, Харків). Крім того, на початок XX ст. припадає значне зростання просвітницької діяльності різноманітних організацій, товариств, а також політичних партій (зокрема, Револуційної української партії, Української радикальної партії та деяких інших).

Наполегливішою стала поведінка української інтелігенції. Окрім подання різноманітних записок, вона вживала рішучих заходів, аби добитися безпосередніх контактів з високими державними посадовцями. Дані про таку зустріч делегації у складі М.Дмитрієва, І.Шрага, В.Науменка, О.Косач з головою комітету міністрів С.Вітте наводить Марія Кармазіна, посилаючись на О.Лотоцького². Під час цієї зустрічі Вітте запевнив прибулих у швидкому знятті заборон на український друк.

Про назрілу необхідність відміни заборон висловлювались і в Санкт-Петербурзі. Тільки виходили там з інших міркувань. Процитуємо уривок з листа одного поліцейського чиновника в газету "Гражданин" (1905, № 9): "Долго сдерживаемое искусственно воздвигаемыми правительством преградами развитие народной литературы на украинском языке нашло себе выход в другом направлении, и мы уже не в силах бороться с неудержимым потоком, разливающимся все шире и шире. Этот поток грозит нашей безопасности и благу родины. Преградить его нет сил и опасно, как бы не разорвал плотины и не причинил еще больше вреда..."³.

І ось на порядку денному на засіданнях комітету міністрів у грудні 1904 р. постало питання про "устранение из

постановлений о печати излишних стеснений” (як делікатно сказано!) щодо української мови. Не вважаючи себе достатньо компетентним, щоб вирішити це питання в одноосібному порядку, а насправді, думається, щоб перекласти всю відповідальність на інші плечі, комітет міністрів “в видах вящей осторожности” доручив міністрам народної освіти та внутрішніх справ звернутися за відповідними висновками до Імператорської Академії Наук, Харківського та Київського університетів, а також київського, подільського та волинського генерал-губернаторів. Комітет окремо зауважив, що питання про мову викладання в народних школах не ставиться і розглядатися не буде.

30 січня 1905 р. (всі дати подаємо за старим стилем – О.М.) міністр народної освіти направив президенту ІАН відповідний документ, а та, у свою чергу, потім розіслала його далі. Найпрогресивнішою виявилася резолюція харківської комісії. До її складу увійшло одинадцять професорів. Дев'ятеро з них, тобто абсолютна більшість, були українцями. Головою комісії одноголосно обраний Микола Сумцов, секретарями – Максимейко та Соловійов. Відбулося 5 засідань, на яких виробили резолюцію. Її назва – “Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке”. На засіданні ради університету 5 квітня 1905 р. “Записка” була прийнята одноголосно. Крім того, харків'яни опублікували її окремим відбитком того ж року, що саме по собі є промовистим фактом.

Її основні положення викладені у семи пунктах. Коротко їх можна сформулювати таким чином: застосовувати до української літератури ті ж правила і вимоги, що й до російської; надати повну свободу щодо перекладу українською мовою Святого Письма та інших книжок “религиозно-нравственного содержания”, а також для церковної проповіді; визнати законність застосування української мови у белетристиці та всіх галузях науково-популярних знань, забезпечити допуск у шкільні бібліотеки та народні читальні книжок українською мовою нарівні з російською; зрівняти у правах з російською українську драматургію та театр; дозволити українську періодику на

однакових правах із російською; дозволити ввезення в Росію галицьких періодичних видань та книг на загальних підставах. Незважаючи на “попередження” комітету міністрів не торкатися питання про мову викладання в народних школах, харківська комісія окремим сьомим пунктом поставила питання про доцільність навчати українському письму і читанню дітей у початковій школі, видання україномовних хрестоматій, інших педагогічних посібників, а також вміщувати у російських підручниках переклади малозрозумілих дітям-українцям російських слів і виразів.

Така постановка питання свідчила про високий рівень громадської і національної свідомості харківської професури. Її рекомендації виходили в першу чергу з інтересів українського народу, задоволення його нагальних потреб, утому числі й освітньо-культурних.

Київські вчені стояли на дещо інших позиціях. До складу київської комісії увійшло вісім професорів. Наукові доповіді виголосили В.Перетц і В.Антонович. Невідомо, чим мотивувався Антонович, коли заявив: “Народність ця (українці — О.М.) цілковито позбавлена інстинкту державности; вона не тільки не становила окремої держави, але добровільно відхилила створення такої, навіть тоді, коли історичні обставини давали на це можливість”⁴. Втім, на засіданні історико-філософського факультету Київського університету одностайно прийнято рішення про можливість скасування усіх обмежень та надання українській мові того самого статусу, яким користується російська.

До складу комісії ІАН входило сім академіків: А.Фамінцин, В.Зеленський, О.Лаппо-Данилевський, Ф.Фортунатов, С.Ольденбург, О.Шахматов. Очолив її Федір Корш, який, на думку дослідників, прихильно ставився до українських культурних прагнень. До складу комісії увійшло також шість діячів української петербурзької громади⁵. Відповідь Академії мала назву “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”. Це був солідний науковий документ на 28 сторінках великого формату із 9-ма додатками різного змісту, який уклали Ф.Корш

(загальні дані і розвиток українського письменства) і О.Шахматов (лінгвістичний аспект).

У “Додатках” надруковані наукові розвідки (зокрема, П.Стебницького “Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности”, С.Русовой “О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского языка”, А.Русова “Украинофильство”, А.Лотоцького “Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей” тощо), повідомлення, записки та листи, автори яких пишуть про необхідність відміни різних обмежень на використання української мови.

У цій підсумковій резолюції петербурзькі академіки були доволі відвертими у своїх висновках і висловлюваннях. Зокрема, вони висловили впевненість, що розпорядження 1863 р. і указ 1881 р. не мають юридичної сили, оскільки не можуть бути узгоджені з основними засадами російського законодавства, і “цензурные стеснения малорусского печатного слова, начавшиеся притом только с 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству России стремлениями малорусского народа или его интеллигенции”⁶. Не без гумору вчені зазначили, що “только несчастная случайность могла побудить правительство к преследованию целой письменности и к принятию на себя заботы о малорусском правописании”⁷.

Комісія Академії Наук переконувала високопосадовців, що “малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке”⁸. Цікавим є такий висновок: “...в ненормальных условиях духовной и умственной жизни живет в России народность, насчитывавшая в январе 1897 г. до 23 миллионов 700 тысяч душ”⁹. Ну і вже зовсім актуальною є наступна думка: “Государство, не умеющее обеспечить одно из самых элементарных прав гражданина – право говорить печатно на родном языке, возбуждает в гражданине не уважение к себе, не любовь, а безотчетный страх за существование. Этот страх порождает недовольство и революционные стремления”¹⁰.

Загалом, відповідь Академії цілком відповідала вимогам часу. Для 1905 року це був однозначно прогресивний документ. Звичайно, деякі з його наукових положень сьогодні показуються анахронізмами. Зокрема, теза про існування спільної для предків українців і росіян мови, якій дали назву “общерусская”. Втім, самі ж академіки визнали, що ця мова не дійшла до нас в письмових пам’ятках і відновлюється “предположително”. Ця теорія, незважаючи на її сумнівну наукову вартість, не будучи документально підтвердженою, проіснувала, втім, майже до кінця ХХ ст. і до сьогодні має чимало прихильників.

Дослідники вважають, що висхідною точкою для петербурзьких академіків були добро і єдність Росії. Дозвіл на видання книг українською мовою аргументували тим, що це нічим не зашкодить неподільності Російської імперії, тоді як незадоволення, викликане заборонаю, разом із розквітом видавничої діяльності в Галичині може потенційно зродити таку небезпеку. Академіки наголошували також на тому, що української книжки потребують у першу чергу неосвічені селяни і малороси загалом – вірні і випробувані сини російського народу.

Про неабияку вагу документа свідчить і той факт, що 1910 р. його надрукували окремим відбитком, щоб він став максимально доступним. Зробив це невідомий приватний підприємець.

Цей кінцевий академічний документ був виданий “на правах рукопису” накладом 150 примірників і став відомий лише вузькому колу фахівців та урядовців. Укази 1876 і 1881 рр. так і не були скасовані офіційно. Револуція 1905 р. призвела до певних змін, зокрема, до появи нових правил цензури, до загального полегшення ситуації з українською мовою. Безперечно, цьому посприяла і активна, рішуча позиція наукової інтелігенції, насамперед – харківських і київських учених, а також петербурзьких академіків. Втім, на часі був новий наступ реакції. Почалися нападки на все українське. Розпочався новий етап боротьби за українську мову.

¹ Історія Української РСР у двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 534.

² Див.: Політична історія України. XX століття. У шести томах. – Т. 1. – К.: Генеза, 2002.

³ Див.: Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. – Петербург, 1905. – Приложения.

⁴ Цит. за: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: “Рута”, 1998. – С. 33.

⁵ Там само. – С. 32

⁶ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. II.

⁷ Там само.

⁸ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. III.

⁹ Там само. – С. 28.

¹⁰ Там само. – С. 22.